

KOŚCIOŁY KAPLICE KAPLICZKI KRZYŻE PRZYDROŻNE

STANISŁAW STEFANOWICZ   TEKST I ZDJĘCIA

STANISŁAW STEFANOWICZ

POŁUDNIOWA WARMIA
OKOLICE JEZIORA
WULPIŃSKIEGO
WYCIECZKI ROWEROWE
1997 – 2003

SPIS TREŚCI

WSTĘP

CZĘŚĆ I – PRZEDMOWA

KOŚCIOŁY I KAPLICE

KOŚCIOŁY Z RODOWODEM GOTYCKIM

KOŚCIOŁY Z XVIII WIEKU

KOŚCIOŁY Z PIERWSZEJ POŁOWY XX WIEKU

KOŚCIOŁY NOWE

KAPLICE

KAPLICZKI I KRZYŻE

KAPLICZKI

KRZYŻE

REFLEKSJE

ZASADY KATALOGOWANIA

SPIS LOKALIZACJI KOŚCIOŁÓW I KAPLIC

SPIS LOKALIZACJI KAPLICZEK I KRZYŻY

MATERIAŁY ŹRÓDŁOWE

CZĘŚĆ II – KATALOG ZDJĘĆ (z opisami)

ZESZYT 1 – KOŚCIOŁY (wtórny podział wg części I)

ZESZYT 2 – KAPLICE

ZESZYT 3 – KAPLICZKI

ZESZYT 4 – KRZYŻE

CZĘŚĆ III – TRASY ROWEROWE

ZESTAWIENIE WYBRANYCH TRAS ROWEROWYCH

MAPA A1 – TRASY: 1, 2, 3, 4

MAPA A2 – TRASY: 5, 6, 7, 8

MAPA B – TRASY: 9, 10, 11, 12

MAPA C – TRASY: 13, 14, 15, 16

MAPA D – TRASY: 17, 18, 19

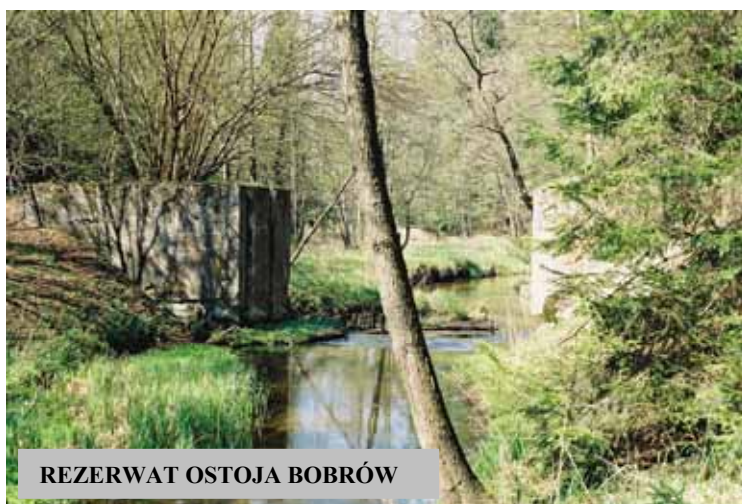
WSTĘP

Zbiór zdjęć kościołów, kaplic, kapliczek i krzyży przydrożnych powstał podczas wakacyjnych wycieczek rowerowych w okolicach jeziora Wulpińskiego, położonego na południowy zachód od Olsztyna przy trasie Olsztynek – Olsztyn. Wycieczki organizowane od połowy lat 90-tych weszły na stałe do programu rodzinnych urlopów. Uczestnikami tych wypraw są również nasi przyjaciele, mieszkańcy Olsztyna. Ich samych zadziwia i zaskakuje ilość i bogactwo form kapliczek i krzyży, często tak trwale wtopionych w otoczenie, że stają się wprost niezauważalne. Z okien samochodu z pewnością ich nie widać. Okazuje się, że dopiero swobodna turystyka umożliwia bezpośredni kontakt z tym co istnieje od lat w otaczającym nas środowisku, umożliwia bliskie poznanie przyrody, tradycji i historii zwiedzanych okolic. Niewątpliwie jedną z najatrakcyjniejszych form takiej turystyki, właśnie po przepięknych urozmaiconych terenach Warmii, są wycieczki rowerowe.

JEZIORO WULPIŃSKIE

największe to: Łańskie, Pluszne, Ustrych, Sarąg. Teren ten obejmuje olbrzymie kompleksy leśne Łańska, w tym przepiękne, często wręcz dziewicze doliny Łyny i Pasłęki – chronione

REZERWAT OSTOJA BOBRÓW

Okolice Kręska i Majd to miejsce szczególne w pobliżu Olsztyna. Tu występują największe lokalne przewyższenia terenu – różnica wysokości między poziomem jeziora Wulpińskiego i otaczającymi je od zachodu wzgórzami przekracza w wielu przypadkach 60 m! W pobliżu znajduje się wiele innych jezior, jako ściśle rezerwaty: Rezerwat „Las Warmiński” z malowniczym przełomem Łyny i Rezerwat „Ostoja Bobrów” z żeremiami bobrowymi na Pasłęce. Można tu spotkać wiele dzikich zwierząt w ich środowisku naturalnym. My

wielokrotnie oglądaliśmy z bliska jelenie, sarny, żurawie, orły.

W tym rzadko zaludnionym terenie nieodzowne w organizacji wycieczek okazały się mapy w skali 1 : 25 000 i 1 : 50 000 (mapa aktualizowana w 1998 r.), możliwe do uzyskania dopiero od kilku lat ponieważ obejmują niedostępne do niedawna rejony Łańska. Tutaj wędrowni z mapą mają w sobie wiele tajemniczości, podróżny czuje się czasami wręcz odkrywcą. W tak urozmaiconym terenie można wyznaczyć wiele niezależnych okrężnych tras, zawsze (koniecznie!) z inną drogą powrotną w stosunku do wyjazdu. Trasy mają od

DROGA UNIESZEWO - KRĘSK

21 km (np. wokół obu akwenów jeziora Wulpińskiego) do 60 km i więcej w zależności od kondycji i wytrzymałości wycieczkowiczów, przy czym jazdę po pagórkowatym terenie często piaszczystymi drogami, a nawet bezdrożami – na przełaj, trzeba liczyć z co najmniej podwójnym przelicznikiem. Dowolność dostosowania tempa do możliwości całej grupy i swoboda w organizacji postojów jest

nieograniczona, dlatego zdarza się jednorazowo, bez specjalnego przemęczenia, pokonywać stosunkowo duże odległości.

DROGA STAWIGUDA - MAJDY

Orientację w terenie w kompleksie leśnym Łańska ułatwiają nieco charakterystyczne, stare kamienie kierunkowe ze strzałkami i nazwami miejscowości. Jednak z uwagi na zmiany ważności dróg leśnych oraz korekty ich przebiegu, jak również zatarte przez czas części napisów zawsze trzeba korygować informacje na kamieniach z mapą.

Wszystkie zdjęcia wykonywane były od 1997 r. w kolejnych okresach wiosenno – letnich, w czasie pełnego rozwoju bujnej zieleni. Brak kontekstu pejzażu jesienno – zimowego wynika wyłącznie z ograniczonych możliwości urlopowych

i przyjętej zasady fotografowania głównie w czasie wypraw rowerowych.

Zdjęcia są rejestracją amatorską, często bez prawidłowego nasłonecznienia. Cały zbiór nie jest też profesjonalną archiwizacją, nie jest również kompletny. Powstał w sposób naturalny i pierwotnie nie zamierzony jako opracowanie o charakterze dokumentalnym. Specjalne zainteresowanie kapliczkami i przydrożnymi krzyżami w pewnym momencie stało się oczywiste bez żadnych wstępnych planów, w czasie powakacyjnej selekcji urlopowych zdjęć i notatek.

REZERWAT LAS WARMIŃSKI

Fascynacja ta trwała od dawna, ale dopiero uświadomienie sobie swoistego charakteru fotografowanych obiektów, budowanych z ogromnym wyczuciem miejsca, ich mnogość, odmienność ale i urzekające podobieństwo, spowodowało potrzebę usystematyzowania wciąż powiększających się zbiorów.

Do kolejnych wycieczek przygotowujemy się analizując materiały źródłowe, tak aby w miarę możliwości zwiedzić całą południową Warmię. Ograniczenia czasowe nie pozwalają na szczegółową, konsekwentną penetrację wszystkich miejscowości, leśnych i polnych dróg, ale to dobrze, że wciąż pozostaje coś do odkrycia ...

DROGA LAŃSK - MAJDY

Zbiór będzie uzupełniany i rozbudowywany sukcesywnie w kolejnych latach. Już w trakcie opracowywania niniejszego tekstu i wertowania starych i nowych map pojawiły się plany nowych, dalszych wycieczek. Trzeba przecież odwiedzić jeszcze ...

Chciałbym serdecznie podziękować moim wiernym, dzielnym towarzyszom niezapomnianych, pełnych nieprzewidzianych przygód wycieczek – żonie, córce i Czarkowi!

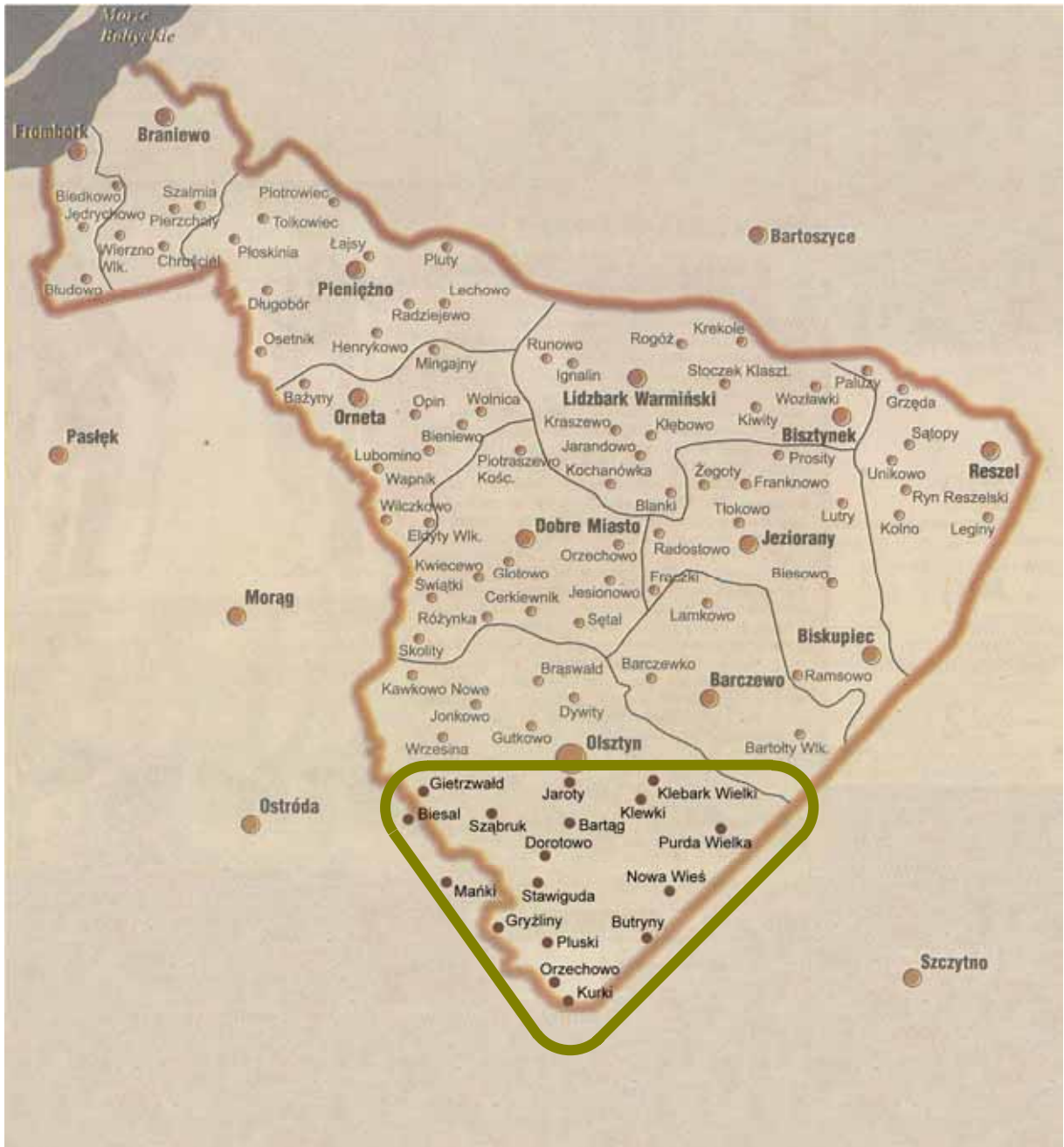
CZEŚĆ I

Najbardziej wzruszają mnie przydrożne krzyże. Stoją samotne, zapomniane w dziwnych miejscach w lasach i przy polnych drogach. Kiedyś zapewne stały w ważnych punktach, wskazywały wędrowcom i podróżnym drogę do miejsc, gdzie mieszkali ludzie. Były też przystankiem w dalekiej podróży, czasami zastępowały uczestnictwo w nabożeństwach w kościele...

PRZEDMOWA

POŁUDNIOWA WARMIA

Obszar historycznej Warmii z podkreśleniem jej południowej części (zielony obris). Teren ten tworzy charakterystyczny, niemal regularny trójkąt. W jego strefie zaznaczono siedziby kościołów parafialnych i kościołów filialnych (Mańki, Nowa Wieś, Pluski), zgodnie ze stanem aktualnym. Miejscowości położone na obrzeżu bądź już poza historyczną granicą (Biesal, Kurki, Mańki, Nowa Wieś) były kiedyś siedzibami kościołów i kaplic protestanckich obecnie funkcjonujących jako katolickie. Południową część Olsztyna – Jaroty – oznaczono niezależnie z uwagi na historyczną odrębność tej nowej dzielnicy aglomeracji olsztyńskiej.

KOŚCIOŁY I KAPLICE

Tereny na południe od Olsztyna, zawarte w trójkątnym obszarze z wierzchołkami w Gietrzwałdzie, Purdzie Wielkiej (Prejłowie) i Orzechowie, to południowa część historycznej Warmii. W centralnej części tego rejonu położone jest Jezioro Wulpińskie, nad którym od lat spędzamy urlopy. Wędrując po okolicach wokół jeziora we wszystkich większych miejscowościach napotkaliśmy zabytkowe kościoły i kaplice, w większości katolickie. Zadziwiła nas liczba i różnorodność kapliczek i krzyży przydrożnych. Stare określenie Warmii, zawsze wiernej katolicyzmowi, mianem „Święta Warmia” znajduje tu pełne uzasadnienie.

Niewątpliwie ilość i stan dzisiejszych obiektów sakralnych należy odnieść aż do średniowiecza, do akcji kolonizacyjnej tych ziem w XIV wieku, do prężnego rozwoju katolicyzmu. Większość okolicznych miejscowości przetrwały do dziś była bowiem wówczas lokowana, a dokumenty wystawiano we wspólnym imieniu biskupa i Kapituły Warmińskiej:

- 1335 r. Bartązek
- 1337 r. Jaroty
- 1345 r. Bartąg, Tomaszkowo
- 1347 r. Unieszewo, Woryty
- 1348 r. Dorotowo, Gronity, Linowo
- 1349 r. Naterki
- 1350 r. Pęglity
- 1351 r. Wymój
- 1352 r. Gietrzwałd, Szczęsne, Klewki
- 1358 r. Gryżliny
- 1359 r. Trękus.

Część przywilejów lokacyjnych zawierała również uprawnienia do budowy kościołów. Dotyczyło to Klewek (pierwszy kościół wybudowano już wcześniej), Gryżlin, Bartąga (uprawnienia w 1363 r. - kościół wybudowano wcześniej), Sząbruka. Kolejne świątynie powstawały w ciągu XV wieku w Purdzie Wielkiej, Klebarku Wielkim i Butrynach.

Prawie w każdej z tych miejscowości oprócz kościołów pozostały ślady trwającej i rozwijającej się w późniejszych wiekach wiary katolickiej. Takimi szczególnymi śladami są kapliczki i krzyże.

Wszystkie zwiedzane zabytkowe kościoły, zarówno te najstarsze lokowane w dawnym komornictwie olsztyńskim w połowie XIV wieku, jak również i te z późniejszego okresu, zadziwiają swoją naturalnością i zbliżoną, prostą formą przestrzenną, niezwykle spójną z otoczeniem, chociaż dzisiejszy ich wygląd w większości przypadków jest efektem odbudowy po zniszczeniach, spowodowanych licznymi wojnami i pożarami. Niektóre, w zależności od zmieniających się potrzeb, były także rozbudowywane i przebudowywane. Wskutek tych zmian rzeczywista wartość zabytkowa obiektów o starym rodowodzie lokacyjnym znacznie się obniżyła.

Czas źle obszedł się również z wyposażeniem wewnątrz, często plądrowanych i dewastowanych. Niewiele pozostało z dzieł plastyki gotyckiej – w zasadzie jedynym eksponatem z tego okresu jest rzeźbiona Pieta w kościele w Gietrzwałdzie. Zachowało się natomiast dużo elementów z barokowego wystroju świątyń.

KOŚCIOŁY Z RODOWODEM GOTYCKIM

Grupa kościołów z rodowodem gotyckim z XIV i XV wieku to świątynie w Bartągu, Butrynach, Gietrzwałdzie, Gryźlinach, Sząbruku – te zwiedzaliśmy najwcześniej – oraz położone nieco dalej na wschód w Klebarku Wielkim, Klewkach i Purdzie Wielkiej. Wszystkie były orientowane ścianą prezbiterialną na wschód.

Obiekty w Butrynach, Gryźlinach i Klewkach zachowały swoje pierwotne założenia przestrzenne. Charakteryzują się prostymi murowanymi bryłami z dwuspadkowymi dachami, do których dobudowywano pojedyncze wieże wejściowe – murowane (początkowo drewniane – w Butrynach) lub drewniane (w Gryźlinach i Klewkach,). Wnętrza z prostym wydzieleniem przestrzeni prezbiterium w układzie salowym. Jest to typowe rozwiązanie dla tzw. gotyku wiejskiego. W Gryźlinach i Klewkach drewniane stropy mają formę sklepień pozornie kolebkowych (w Klewkach z ciekawą barokową polichromią).

Kościoły w Bartągu (z wieżą murowaną, wcześniej drewnianą) i Purdzie Wielkiej (z wieżą drewnianą) zostały w pierwszej połowie XX wieku rozbudowane o nawy boczne ale utrzymały swój pierwotny charakter.

Świątynie w Sząbruku i Gietrzwałdzie zalicza się do tej grupy, jednak po kolejnych rozbudowach i modernizacjach zyskały one odmienny wygląd i wystrój, przy czym w Sząbruku można jeszcze odczytać pierwotne założenie.

Pierwszy kościół murowany w Klebarku Wielkim powstał w połowie XVI wieku jednak nie zachował się, uległ zniszczeniu. Obecny kościół został zbudowany na miejscu poprzedniego w końcu XIX wieku, stąd omawiany będzie w grupie późniejszych świątyń.

KOŚCIOŁY Z XVIII WIEKU

W analogicznym układzie przestrzennym jak omawiane wcześniej – prosta bryła główna, z drewnianą wieżą wejściową – wybudowano w XVIII wieku kościół ewangelicki w Mańkach. Podobny kościół ewangelicki ale z wieżą murowaną powstał w tym okresie w Kurkach nad Łyną. Oba są obecnie użytkowane przez wiernych wyznania rzymsko – katolickiego.

KOŚCIOŁY Z KOŃCA XIX I PIERWSZEJ POŁOWY XX WIEKU

Są to kościoły wybudowane w stylu neogotyckim, również z pojedynczymi wieżami wejściowymi. Najstarszy kościół w Klebarku Wielkim jest obiektem trzynawowym, kościoły w Nowej Wsi (powstał jako ewangelicki) i Orzechowie z początku XX wieku to budowle salowe. Czas tym razem potraktował świątynie łaskawie, do dziś pozostają w stanie niezmiennym.

Do grupy tej można zaliczyć również kościół w Stawigudzie z lat trzydziestych XX wieku, którego bryła, to także założenie salowe z wieżą wejściową, jednak w nieco innych, cięższych proporcjach. Wieża została częściowo wbudowana w nawę główną.

KOŚCIOŁY NOWE

Ostatnia grupa to kościoły nowe z przełomu XX i XXI wieku. Pierwszym był kościół w Jarotach – południowej dzielnicy Olsztyna – konsekrowany w 1984 r. Integralną częścią bryły nowej świątyni jest niewielka, stara kaplica akcentująca wejście główne.

Kolejne wybudowano w Dorotowie i w Pluskach, w nowo utworzonych parafiach, wydzielonych z młodej również parafii w Stawigudzie. Parafia Orzechowo – Pluski, z siedzibą w Pluskach (z uwagi na wysiedlenie mieszkańców Orzechowa), została odtworzona w starych granicach z pierwszej połowy XX wieku.

KAPLICE

Murowane kaplice, do jakich dotychczas dotarliśmy, znajdują się w Biesalu, Kabornie, Linowie, Stawigudzie i Unieszewie. Wszystkie, poza Unieszewem, pochodzą z przełomu XIX i XX wieku. Największa kaplica w Biesalu została zbudowana w klasycyzującym stylu. Trzy kolejne – w Kabornie, Linowie i Stawigudzie – powstały w zbliżonej neogotyckiej formie na rzucie prostokąta z dachami dwuspadkowymi. Ostrołukowe otwory okienne i drzwiowe w ścianach zewnętrznych ściany zostały niestety częściowo zmienione na prostokątne.

Kaplica w Unieszewie jest obiektem nowym z końca XX wieku.

Zupełnie odmienną budowlą jest kaplica w Pluskach poświęcona w 1928 r., zlokalizowana w charakterystycznym drewnianym budynku dawnej Szkoły Polskiej. Obecnie, po wybudowaniu nowego kościoła, kaplica już nie funkcjonuje.

Rejestracja i lapidarny opis kościołów i kaplic istniejących na terenie południowej Warmii wynika z oczywistego zainteresowania tymi, w większości zabytkowymi pięknymi budowlami. Prosty katalog umożliwi spojrzenie w szerszym kontekście na wyróżniające się swoistym stylem budownictwo sakralne i stanowi płaszczyznę odniesienia do właściwego tematu – zbioru dokumentacji fotograficznej z krótkimi charakterystykami kapliczek i krzyży. Wydaje się, że tylko spójna analiza oddaje rzeczywistą wartość tych niewielkich, ale jakże znaczących przestrzennie i symbolicznie obiektów.

KAPLICZKI I KRZYŻE

Kapliczki i krzyże przydrożne są świadectwem czyjegoś podziękowania, dziękczynienia, zadośćuczynienia, czyjejś misji, prośby, nadziei. Są świadectwem spójności człowieka z miejscem zamieszkania, spójności wpisanej na trwałe w krajobraz. Są świadectwem trwania i przemijania – maksyma GENIUS LOCI w tym przypadku znajduje pełne uzasadnienie.

Kapliczki i krzyże lokowane najczęściej przy drogach wyznaczają charakterystyczne punkty na szlakach ludzkich wędrówek w czasie i przestrzeni. Intensywność lokalizacji wzrasta z reguły w miarę zbliżania się do kościołów parafialnych. Często już w obejściach procesyjnych znajdują się kapliczki, figury i krzyże wotywnie lub misyjne. Kapliczki stanowią również eksponowane elementy w ogrodzeniach kościołów, wyznaczając narożniki (w Sząbruku, Mańkach), lub podkreślając pierzeje (w Gryźlinach, Purdzie). Najczęściej jednak kapliczki i krzyże kojarzą się z polnymi drogami, ze skrzyżowaniami tradycyjnych traktów i szlaków przemieszczania się ludzi – w końcu przez lata pełniły też rolę drogowskazów. Wraz z rozwojem komunikacji, naturalną rzeczą, polne drogi zmieniły się w wielu przypadkach w główne przelotowe trasy pokryte asfaltem, z intensywnym ruchem samochodów, a stare kapliczki i krzyże pozostały (w Miodówku przy tranzytowej drodze Olsztyn – Olsztynek, w Nagórkach przy wyjeździe z Olsztyna do Szczytna). Oglądane przelotnie, najczęściej z okien samochodu, nie straciły nic ze swej naturalności pomimo, że obok pojawiły się skrzynki pocztowe, reklamy piwa itp. Nie przeszkadza im również nowa wielkomiejska zabudowa (w Jarotach przy wyjeździe do Bartaga). Natomiast, gdy stare drogi zanikają kapliczki (w Tomarynach) i krzyże (w Pęglitach) trwają osamotnione wśród pól uprawnych, trudno dostępne nawet po żniwach.

Rzadko powstają nowe obiekty spójne ze współczesnym otoczeniem – ostatnia z zarejestrowanych kapliczek pochodzi z 2002 r. (w Biesalu kapliczka Św. Floriana), ostatni zarejestrowany krzyż z 2003 r. (w Wymoju).

Kontekst otoczenia zmienia się wciąż zarówno z uwagi na czynnik czasu i stałe przemiany w przyrodzie, jak i działalność człowieka – nie zawsze logiczną, często szpecącą. Zmienia się również wygląd kapliczek i krzyży, choć rzadko pozostają bez opieki. Część z nich otoczona jest własnym ogrodzeniem, część zlokalizowana jest na prywatnych działkach, inne stoją po prostu na poboczach dróg bez żadnej podbudowy czy fundamentu. Czasami drogi zmieniają przebiegi, czasami wręcz zanikają, a one pozostają zadziwiająco swoją aktualną nietypową lokalizacją. Z reguły jednak najbliższe otoczenie jest zadbane,

ogrodzenia są trwałe i estetyczne – drewniane lub z elementów stalowych a nawet specjalnie odlewanych, żeliwnych. Ogrodzeniom towarzyszą drzewa i krzewy, kiedyś odpowiednio dobierane i sadzone w symetryczne układy. Po latach nie dziwią więc ci niemi leciwi stróże – stare lipy, dęby, brzozy, jodły.

Kiedyś kapliczki i krzyże tradycyjnie gromadziły wieczorami ludzi na wspólnych modlitwach, teraz wspólne odmawianie różańca pod gołym niebem stało się czymś rzadszym, może wstydliwym ..... szkoda!

Szkoda również, że nie słychać kapliczkowych dzwonek, które kiedyś wzywały na Anioł Pański, a także sygnalizowały niebezpieczeństwo. Wiele sygnaturek zachowało się do dziś, ale najczęściej milczą, chociaż pozostało świadectwo ich długiego użytkowania – bruzdy głęboko wyłobione przez łańcuszki mocowane do jarzm kołyszących. Dlaczego milczą nie ubogając ciszy wiosennych i letnich wieczorów ..... żal!

KAPLICZKI

Kapliczki z reguły są murowane, licowane cegłą spoinowaną. Część jest tynkowana, czasami elewacje frontowe malowane są kiczowato, np. w „bordową cegiełkę” (w Sząbruku). Murowano je z reguły na rzucie zbliżonym do kwadratu, w układzie symetrycznym z otwarciami na jedną, dwie, trzy lub cztery strony, najczęściej z eksponowaniem elewacji frontowej, czy też z otwarciem narożnym na dwie strony pod kątem prostym (w Dorotowie).

Odstępstwem od tej zasady są kapliczki z trzonem w formie walca (w Trękusie), w układzie spłaszczonego tradycyjnego ołtarza kościelnego (w Kręsku na skarpie nad jeziorem), lub w rozbudowanej formie przestrzennej „bazylikowej” (w Klebarku Wielkim).

Część dolna bazowa przybiera czasami rozbudowaną formę tworząc wydzielony dodatkowymi gzymsami element z ryzalitami i narożnymi przyporami, czasami stanowi węższy od korpusu prosty trzon – kapliczki z taką podstawą można określić jako „trzonowe”.

Część główna to korpus jedno, dwu lub trójpoziomowy (w Worytach, nawet czteropoziomowy) wyraźnie podkreślony architektonicznie układem niejednokrotnie przeszlonych nisz i prześwitów, w których lokowane są płaskorzeźby, rzeźby, dodatkowe ozdoby i kwiaty – naturalne i sztuczne. W dolnych poziomach są to figury przedstawiające Najświętszą Maryję Pannę, Madonnę z Dzieciątkiem, Chrystusa Ukrzyżowanego, Najświętsze Serce Pana Jezusa lub świętego, któremu poświęcona jest kapliczka (najczęściej święci: Antoni, Józef, Mikołaj, Piotr, Paweł). Często również we wnękach wieszane są obrazki i przedmioty wotywnie (w Pęglitach, Worytach). Górny prześwit, jedno bądź

dwukierunkowy (w Naterkach i Przykopie otwarcie trójstronne na boki i do tyłu), przybiera z reguły formę dzwonnicy z sygnaturką, rzadziej mieści krucyfiks.

Czasami korpus ma układ wnekowy, pawilonowy umożliwiając wejście do środka (w Gietrzwałdzie zamykane, przy drodze Sząbruk – Unieszewo otwarte, ale od tyłu) w celu skupienia, modlitwy.

Daszki przykrywające korpus stanowią proste układy dwuspadowe, czterospadowe namiotowe i krzyżowe – z czterema symetrycznymi szczytami oraz wieżowe (w Trękusie, Szczęsnem). Spotykane są również zwieńczenia attykowe nawiązujące formą do budowli świeckich (w Gietrzwałdzie, Przykopie) oraz wyjątkowo kopułki (w Bartągu) i daszki stożkowe (w Trękusie). Daszki podkreślane są czasem sterczynami narożnymi i centralnymi. Szczególny element to prawie zawsze metalowy krzyż (krucyfiks) lub szpikulec na szczycie zwieńczenia, zazwyczaj sam w sobie będący dowodem zdobniczej sztuki kowalskiej, często z chorągiewką wiatrową zawierającą datę lub symbole literowe. Krzyże te osadzone są prosto, przez pośrednie kule, symboliczne kółka promieniste lub inne ozdoby.

Murowane kapliczki stosunkowo dobrze wytrzymują niszczący wpływ czasu. Posadowione na fundamentach, zadaszone, często zamknięte szklanymi „oknami”, bardziej związane z obszarem zabudowanym są z reguły remontowane i odnawiane. Stałe płaskorzeźby trwają wraz z kapliczkami, ruchome elementy figuralne – najczęściej malowane typowe odlewy gipsowe, rzadko prymitywne rzeźby ludowe – szybciej ulegają dewastacji, jednak (na szczęście !) w większości również trwają. Czasami następuje wymiana figur – nowe bywają już z bardziej trwałych materiałów, np. z tworzyw sztucznych (w Przykopie). Wymiana spowodowana jest koniecznością zabezpieczenia zabytkowych elementów rzeźbiarskich, niestety również przed kradzieżą. Trafiają do pobliskich kościołów lub muzeów. Same kapliczki są z reguły zadbane, rzadko można spotkać opuszczone rozpadające się (w Kudypach – Kolonia Gronity).

Do grupy kapliczek murowanych trzeba również zaliczyć kapliczki wykonane w całości z kamieni polnych w formie jednostronnych nisz i grot – na tym terenie pojawiły się stosunkowo niedawno (w Pluskach, Stawigudzie).

Rzadko w tej okolicy pojawiają się kapliczki „świętkowe” z rzeźbionymi figurkami wkomponowanymi w drewniane podstawy (w Unieszewie) lub wstawionymi w zamykane oraz otwarte obudowy (w Pluskach).

Można również wyodrębnić kapliczki puszkowe i skrzynkowe, często mocowane na krzyżach (w Klebarku Wielkim, Wymoju) lub wręcz na drzewach (w Kudypach) – w tym aspekcie symbolika jest podwójna. Wewnątrz lokowane są figurki lub obrazki.

Niezależną grupę tworzą kapliczki figuralne – trzonowe, z dużymi figurami ustawionymi na niskich (w Sząbruku – obejście kościoła) lub wysokich cokołach (w Biesalu, Kabornie, Klebarku Wielkim, Klewkach). Są to figury wotywnie z inskrypcjami na cokołach.

Interesującym rozwiązaniem, nawiązującym formą do kapliczek, są pomniki upamiętniające poległych w czasie I Wojny Światowej. Powstały w latach 20-tych XX wieku. Mają kształt obelisków, tablic itp. (w Jagielku, Klewkach), z akcentami militarnymi (hełm, krzyż maltański). Często, podobnie jak kapliczki, wmurowane są w ogrodzenia obejść kościołów. Tak jest w Sząbruku – w północno-zachodnim narożniku muru oporowego (jako analogia do kapliczki z wcześniejszego okresu w północno-wschodnim narożniku), w Mańkach – w narożniku od strony drogi do Wymoju, w Bartągu – nad bramą wejściową. Do tej grupy zaliczyć można również kapliczki – pomniki ku czci ofiar II Wojny Światowej i późniejszego terroru komunistycznego (w Klebarku Wielkim).

Większość kapliczek, w zachowanej do dzisiaj formie, powstało w XIX wieku, bądź na przełomie XIX i XX wieku, w większości w stylu neogotyckim. Jedyne kilka pochodzi z XVIII wieku, te wybudowano w stylu barokowym (w Trękusie – 1792 r.) lub klasycystycznym (w Butrynach, Gietrzwałdzie). Najstarsza datowana w 1718 r. (być może dotyczy to miejsca pierwszej lokacji) w stylu nawiązującym do gotyku znajduje się w Klewkach. Mało wywodzi się z okresu międzywojennego, a nowe zdarzają się jeszcze rzadziej – z reguły jako odbudowane w miejsce zniszczonych przez czas obiektów.

Rodowód kapliczek najłatwiej ustalić na terenach zabudowanych, zwłaszcza w pobliżu siedzib parafialnych, gdzie wiarygodne informacje można uzyskać z zachowanych kronik kościelnych. Przekazy ustne okolicznych mieszkańców bywają z reguły mało dokładne. Konkretnie daty budowy, poza utrwalonymi na stałe w partiach cokołowych i bazowych (w Klebarku Wielkim, Klewkach, Rusi, Unieszewie) lub w elementach zwieńczających – chorągiewkach wiatrowych, najczęściej jednak trudno jest sprecyzować.

KRZYŻE

Krzyże najczęściej spotykane mają prostą konstrukcję metalową lub drewnianą, sporadycznie żelbetową (w Swaderkach). Metalowe to z reguły spawane układy rurowe z zaklepanymi zakończeniami ramion, czasami jednak są prawdziwymi dziełami rzemiosła kowalskiego i odlewnictwa. Ich delikatny azur prezentuje się szczególnie ciekawie na tle lekko zachmurzonego nieba.

Krzyże są najbardziej podatne na dewastacyjny wpływ czasu. Metalowe rdzewieją, ale trwają znacznie dłużej niż drewniane, które próchnieją i butwieją drażnione przez szkodniki,

w końcu przewracają się, po prostu znikają w naturalny sposób, choć w większości przypadków pojawiają się ponownie w nieco odmienionej formie. Czasami spróchniałe podstawy są skracane, krzyże stają się niższe, skromniejsze (w Bruchwałdzie, Naterkach, Tomaszynie). Najczęściej bez zmian pozostają jedynie figurki Chrystusa bądź całe Piety wykonane jako metalowe odlewy, ze stali, żeliwa, brązu a nawet z cyny (w Unieszewie), lub jako drewniane rzeźby – w obu przypadkach o dużej wartości artystycznej. Niestety figurki będące przykładem oryginalnej starej ludowej rzeźby prymitywnej spotykane są coraz rzadziej (w Gągławkach, Klebarku Małym, Sząbruku). Gina w sposób naturalny, zdarzają się również kradzieże i dewastacje! Figurki osłaniane są czasami drewnianymi i blaszanymi okapami lub otwartymi obudowami typu puszkowego.

Krzyżami, mimo ich zabytkowego charakteru, opiekują się jedynie okoliczni mieszkańcy. Rekonstrukcja i odbudowa krzyży jest więc często nieprofesjonalna. Nowa „kiczowatość” starych rzeźb jednak nie razi, jest naturalna, tak jak naturalne są same krzyże. Gorzej jest z „ukwiecaniem” sztucznymi kwiatami i wstążkami (analogicznie jak w przypadku kapliczek), które niszczone wiatrem i deszczem szpecą długo swoimi zakurzonymi, wypłowiałymi resztkami.

Często nie ogrodzone krzyże (w większym stopniu niż kapliczki) w niekontrolowany sposób oplata bujna dzika zieleń, rozrośnięte krzewy. Wtedy ze zbitej liściastej podbudowy wystaje jedynie poprzeczne ramię ze szczytem (w Nagładach, Rykowcu). Dopiero późną jesienią i zimą w pełni ujawniają swe istnienie.

Precyzyjne określenie daty wystawienia krzyży jest bardzo trudne. Tylko niewielka część (w zasadzie dotyczy to krzyży metalowych) ma utrwaloną datę powstania (w Łajsach, Silicach). Trzeba raczej mówić o datowaniu lokalizacji, bo zdecydowana większość krzyży drewnianych (w obecnej formie) pochodzi już z XX wieku. Figurki Chrystusa, zwłaszcza te rzeźbione, są znacznie starsze. Czasami datę lokalizacji można w dużym przybliżeniu określić na podstawie wieku towarzyszących, w określonym geometrycznym układzie, drzew.

Ostatnio przy drogach o dużym natężeniu ruchu samochodowego coraz częściej pojawiają się nowe krzyże, przy nich zapalone lampki. Te niestety zawsze oznaczają czyjeś nieszczęście, upamiętniają miejsce wypadku, śmierci, tragedii ...

Smutne są krzyże opuszczone z pustymi daszkami i puszkami po elementach figuralnych. Czyżby spełniły już swoją rolę?

REFLEKSJE

W tym rozdziale zawarte są refleksje moje i moich towarzyszy wypraw rowerowych – tych najwierniejszych i tych sporadycznych.

STAŚ

„Z przepiękną krainą Warmii i Mazur zetknąłem się po raz pierwszy w latach pięćdziesiątych, jeszcze jako mały chłopiec, dzięki wycieczkom organizowanym przez wujka posiadającego, luksusowego jak na ówczesne czasy, Fiacika „600”. W tym „obszernym” samochodzie byłem najczęściej pasażerem „na doczepkę” wciśniętym między dorosłych, czasem nawet na przednim siedzeniu! Kolejne wyprawy wakacyjne w latach sześćdziesiątych organizował ojciec, jeździliśmy wtedy Skodą Octawią. Uczestniczyłem w nich już na prawach pełnoprawnego pasażera. Lata siedemdziesiąte i następne to wypady urlopowe dorosłego człowieka – architekta – najpierw z przyjaciółmi, potem w gronie rodzinnym. Były to spływy, objazdy turystyczne, pobyty stacjonarne i wyprawy wędkarskie. Fascynacja „Krainą 1000 jezior” zaowocowała w końcu trwałym związkiem dzięki własnej działce nad wspaniałym jeziorem Wulpińskim w pobliżu Olsztyna.

Jazda samochodem, spacer i bobrowanie łódką po jeziorach umożliwiają odkrywanie uroków tego regionu, choć nie zawsze jest to poznanie pełne. Szybko umykający obraz za oknami samochodu nie pozwala dostrzec szczegółów, zaznajomić się z lokalnymi tajemnicami. Wycieczki piesze, spływy kajakowe, wyprawy żeglarskie to oczywiście wspaniałe formy turystyki jednak odbywają się na częściowo ograniczonym terenie. Największą penetrację umożliwia turystyka rowerowa. Swoboda przemieszczania i stały bezpośredni kontakt z otoczeniem „to jest to”! Przekonałem się o tym, gdy po latach „spieszenia” wróciłem do cyklistyki. Jak zwykle zdecydował przypadek. Żona z córką po przyjeździe na działkę postanowiły wypróbować nowo zakupione „Gianty”, ja po wypadku samochodowym „bałem się” rowerowego siodelka i pełniłem rolę obserwatora. Cóż miałem jednak zrobić, kiedy moje dziewczyny po powrocie oświadczyły: „tu nie da się jeździć”. Postanowiłem udowodnić, że „się da”. Wyprawa na pożyczonym „góralu” potwierdziła oczywistą prawdę – można pedałowac po okolicznych górkach do woli i jest to wspaniała forma wypoczynku.

Właśnie ta pierwsza przejażdżka doprowadziła nas do charakterystycznej kapliczki nad brzegiem „naszego” jeziora na szlaku między Kręskiem i Unieszewem. Na pieszą wycieczkę trochę za daleko – nigdy tam wcześniej nie dotarliśmy. Biała Kapliczka (tak jest już tradycyjnie nazywana) zauroczyła nas swą lokalizacją na skarpie i nietypową „ołtarzową” formą. Wkrótce stała się też symbolem „przetarcia” dla początkujących rowerzystów, każdy

kolejny straceniec bezsilnikowego jednośladu natychmiast był pytany, czy już do niej dojechał. W tym miejscu, jeśli kolejna trasa przebiega nad brzegiem jeziora, tradycyjnie zatrzymujemy się, odpoczywamy, rozmyślamy.

Wyciągając rodzinę i znajomych na coraz dalsze eskapady, świadomie lub może podświadomie, fotografowałem napotkane po drodze kapliczki i krzyże. Dopiero później uświadomiłem sobie, że poruszamy się w rejonie południowej Warmii, gdzie swoista forma tych niewielkich architektonicznych perełek jest stałym elementem krajobrazu. W swych wędrówkach dotarliśmy do miejscowości, w których ich nagromadzenie wręcz zadziwia. Co ciekawe nie dotyczy to tylko siedzib parafii, szczególnie pod tym względem bogatych – w Gietrzwałdzie (poza zespołem kalwaryjnym) i Sząbruku zarejestrowałem dotychczas po kilkanaście kapliczek i kilka krzyży, w pozostałych niewiele mniej. Dorotowo, Kaborno, Klebark Mały, Marcinkowo, Miodówko, Nagłady, Nowa Kaletka, Pajtuny, Przykop, Szczęsne, Tomaszkowo, Trękus, Unieszewo, Woryty, Wymój, Wyrandy to tylko wybrane przykłady wsi, gdzie kapliczki od dawna (czasem od kilkuset lat) współistnieją z mieszkańcami, środowiskiem i tradycjami. A wystarczy przekroczyć linię drogi Olsztynek – Biesal, by się przekonać, że poza granicami Świętej Warmii jest pusto, ten sam piękny krajobraz, a jednak czegoś brakuje.

Od tego oczywistego stwierdzenia rozpoczęło się dla nas odkrywanie Warmii na nowo, a kolejne spotkania z tymi przestrzennymi akcentami szlaków życia ludzkiego dostarczają satysfakcji i nowych wzruszeń. To już nie tylko fotografowanie, to także rozmowy z mieszkańcami (starymi i napływowymi), to fascynujące opowieści o związkach ludzi z czasem i miejscem.

Każde kolejne spotkanie z kapliczkami i krzyżami to nowe przeżycie, nowe wzruszenie dostarczające niepowtarzalnych wrażeń estetycznych i emocjonalnych. Najciekawsze są spotkania nieoczekiwane. Tak było w tym roku w Tomarynach, gdzie z wiaduktu kolejowego fotografowałem XIX wieczne pruskie umocnienia nad Pasłęką. Zafascynowany potężnymi wieżami działowymi nie zauważyłem w oddali, na szczycie łagodnego wzniesienia, samotnej charakterystycznej budowli w asyście drzew. Dopiero żona „przywołała” mnie do porządku. Zielone pola bez końca, niebieskie bezkresne niebo i ta smukła sylwetka kapliczki na horyzoncie...”

BASIA

„Bardzo lubię nasze rowerowe wędrówki, chociaż czasami droga jest trudna a na pokonywanie niezliczonej ilości wzniesień i piachu potrzeba dużo energii. Piękno i tajemniczość okolic, które poznajemy wynagradzają zmęczenie.

Najbardziej wzruszają mnie przydrożne krzyże. Stoją samotne, zapomniane w dziwnych miejscach w lasach i przy polnych drogach. Kiedyś zapewne stały w ważnych punktach, wskazywały wędrowcom i podróżnym drogę do miejsc, gdzie mieszkali ludzie. Były też przystankiem w dalekiej podróży, zastępowały uczestnictwo w nabożeństwach w kościele jeśli odległość była zbyt duża.

Teraz wszystko się zmieniło, wytyczono nowe drogi. Odległości, z uwagi na szybkie środki lokomocji zmniejszyły się, a krzyże zniszczone przez czas, zapomniane i smutne stoją nadal – niemi świadkowie przemijania.

Nie wyobrażam sobie urlopu bez tych spotkań na polnych i leśnych drogach”

CZAREK

„Nie wszędzie można dojechać samochodem a pieszo za daleko. Idealne rozwiązanie – rower. Jeżdżąc zatartymi szlakami, nieuczęszczanymi drogami natrafiamy na widoki, które zapierają dech w piersi – stary młyn wodny, resztki wiatraka, urocze kościółki czy kapliczki a nade wszystko przydrożne świątki. Czasami strojne i bogate, niekiedy skromne i ubogie. Figurki wykonane przez nieznanego prymitywistę jakże różniące się a po dłuższym przyjrzeniu te same cierpiące twarze użalające się nad losem własnym i ludzkim. Ileż wysłuchały skarg i prośb, zlorzeczeń i podziękowań, ilu tragedii i ilu szczęśliwych uniesień były świadkami. Na ogół zniszczone i szerniałe od słońca, wiatru i deszczu, czasem odnowione, często zupełnie zapomniane aż tu nagle ze świeżym bukietem polnych kwiatów. I znów czyjaś tragedia lub szczęście. Modlitwa skargi lub dziękczynienia. I tylko ten świątek potrafi pokornie tego wysłuchać, docenić i uszanować, dając to, co niekiedy trzyma przy życiu – nadzieję.

Długa chwila zadumania po czym powrót do rzeczywistości. Jedziemy dalej. Kilkaset metrów i coś równie pięknego i znowu chwila zadumy. Tak można w nieskończoność. Fotografia – żeby zatrzymać, utrwalić, wrócić do wspomnień w zimowy wieczór. Nie to nie to. Trzeba znowu wsiąść na rower i oddychając lasem ponownie przeżyć kolejny widok, zauroczenie tymi niezwykłymi, małymi figurkami a tak olbrzymim symbolem, często ostatnią deską moralnego ratunku.”

ZASADY KATALOGOWANIA

W celu jednorodnego skatalogowania wciąż powiększającego się zbioru zdjęć podzieliłem go na cztery odrębne zeszyty, co umożliwi niezależne dodawanie nowych obiektów, jak również uzupełnianie już zarejestrowanych o nowe fotografie:

- ZESZYT 1 – KOŚCIOŁY
- ZESZYT 2 – KAPLICE
- ZESZYT 3 – KAPLICZKI
- ZESZYT 4 – KRZYŻE

W zeszytach poszczególne obiekty ułożone są alfabetycznie według lokalizacji, tj. według nazw miejscowości (i ich kolonii), bądź ich najbliższych okolic, zgodnie z nazwami podanymi na mapach. Kościoły (ZESZYT 1) zostały dodatkowo pogrupowane wg założeń przyjętych w części I, tj. z wtórnym podziałem rodowodowym.

SPIS LOKALIZACJI KOŚCIOŁÓW I KAPLIC

Szczegółowe dane dotyczące historii i stanu obecnego zamieszczone są bezpośrednio przy zdjęciach.

KOŚCIOŁY Z RODOWODEM GOTYCKIM

- **Bartał** – kościół p.w. Św. Ewangelisty i Opatrzności Bożej
- **Butryny** – kościół p.w. Św. Jakuba
- **Gietrzwałd** – kościół p.w. Narodzenia Najświętszej Maryi Panny
- **Gryżliny** – kościół p.w. Św. Wawrzyńca
- **Klewki** – kościół p.w. Świętych Walentego i Rocha
- **Purda Wielka** – kościół p.w. Św. Michała Anioła
- **Sząbruk** – kościół p.w. Św. Mikołaja

KOŚCIOŁY Z XVIII WIEKU

- **Kurki** – kościół p.w. Św. Maksymilina Kolbego (dawny ewangelicki)
- **Mańki** – kościół p.w. Św. Mikołaja, filialny w parafii w Biesalu (dawny ewangelicki)

KOŚCIOŁY Z KOŃCA XIX WIEKU I PIERWSZEJ POŁOWY XX WIEKU

- **Klebark Wielki** – kościół p.w. Znalezienia Krzyża Świętego i Nawiedzenia NMP
- **Nowa Wieś** – kościół p.w. Św. Józefa (dawny ewangelicki)

- **Orzechowo** – kościół p.w. Św. Jana Chrzciciela
- **Stawiguda** – kościół p.w. Św. Jakuba Starszego Apostoła

KOŚCIOŁY NOWE

- **Dorotowo** – kościół p.w. Błogosławionej Doroty z Małotów
- **Jaroty** (Olsztyn) – kościół p.w. Bogarodzicy Dziewicy Matki Kościoła (połączony przestrzennie ze starą kaplicą p.w. Matki Boskiej Szkaplerzowej)
- **Pluski** – kościół p.w. Św. Michała Archanioła

KAPLICE

- **Biesal** – obecnie kościół p.w. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny (dawna kaplica ewangelicka w miejscowości poza granicami historycznej Warmii)
- **Jaroty** – p.w. Matki Boskiej Szkaplerzowej (omówienie w grupie kościołów)
- **Kaborno** – filia parafii w Klewkach
- **Linowo** – filia parafii w Klewkach
- **Pluski** – obiekt nieczynny (w budynku dawnej Szkoły Polskiej)
- **Stawiguda** – obiekt nieczynny (dawna kaplica ewangelicka)
- **Unieszewo** – filia parafii w Sząbruku, kaplica p. w. Św. Antoniego

SPIS LOKALIZACJI KAPLICZEK I KRZYŻY

Spis lokalizacji, wspólny dla kapliczek (w tym przykościelnych figur wotywnych) i krzyży, zawiera sprawdzone dane dotyczące czasu powstania – część z nich w ujęciu przybliżonym, zgodnie z informacjami publikowanymi w ogólnodostępnych materiałach. Dane te w miarę możliwości będą korygowane i uzupełniane.

W nawiasach przy nazwach miejscowości podano liczby sfotografowanych kapliczek, w tym i obiektów położonych w pobliżu oraz generalny podział związany z lokalizacją, na trzy podstawowe grupy:

- przykościelne – w niszach ściennych, w obejściach procesyjnych i wkomponowane w ogrodzenia,
- przydomowe – na działkach prywatnych lub w aneksach ogrodzenia,
- przydrożne – wolnostojące i na wydzielonych działkach.

Podobny podział w aspekcie lokalizacji przyjęto dla krzyży, choć tu trzeba dodać grupę krzyży stojących na polach uprawnych – można je określić mianem śródpolne.

Do końca 2003 r. udało się zarejestrować blisko 150 kapliczek (bez uwzględnienia zespołu kalwaryjnego w Gietrzwałdzie) i 110 krzyży.

- **Ameryka** [1: przydomowa]
Kapliczka na terenie zabudowań Dziecięcego Szpitala Rehabilitacyjnego.
- **Bartał** [6: przykościelne 2, przydomowe 3, przydrożna 1]
W samym Bartałgu zachowały się cztery tradycyjne kapliczki, wszystkie prawdopodobnie z końca XIX wieku oraz tablice z płaskorzeźbami nad bramą obejścia kościoła – kapliczka upamiętniająca poległych w czasie I Wojny Światowej. Kapliczka w obejściu kościoła sygnowana jest na cokole datą 1897, kapliczka przy moście na Łynie datowana na chorągiewce 1889.
- **Bartałek**
- **Biesal** [2: przykościelna 1, przydrożna 1]
Nowa kapliczka z 2002 r. Św. Floriana – patrona strażaków (przed remizą strażacką).
- **Bruchwałd**
- **Butryny** [3: przydrożne]
W samych Butrynach dwie kapliczki: klasycystyczna z drugiej połowy XVIII wieku i neoklasycystyczna z połowy XIX wieku – na chorągiewce wiatrowej częściowo nieczytelna data 18.8.
- **Chaberkowo**
Cmentarzyk leśny z drewnianym krzyżem.
- **Dorotowo** [4: przydomowe 2, przydrożne 2]
W samym Dorotowie trzy kapliczki z przełomu XIX i XX wieku z charakterystycznymi dzwoniczkami. W zwieńczeniu jednej z nich chorągiewka wiatrowa z datą 1903.
Nad jeziorem cmentarz poległych w czasie I Wojny Światowej.
Na wzgórzu przy trasie Olsztyn – Olsztynek krzyż upamiętniający ofiary I Wojny Światowej, dominujący nad okolicą.

Kapliczka przydomowa na terenie samotnej posesji przy drodze do Stawigudy wybudowana została na początku II Wojny Światowej. Według opowieści obecnej mieszkanki kapliczkę ufundowała poprzednia właścicielka, która w 1956 r. wyjechała z Polski. Jest ona upamiętnieniem śmierci około 20 osób ukrywających się w budynku mieszkalnym trafionym bombą (pociskiem). Wybuch zniszczył część domu i przyległą do niego altanę. Zginęła wówczas cała rodzina właścicielki i jej narzeczony. Ocalała kobieta odbudowała jedynie część domu i w tajemnicy przed władzami wystawiła tę kapliczkę. Wyjeżdżając z kraju prosiła nowych mieszkańców o opiekę nad nią.

Starsza pani, która opowiedziała nam tę historię trafiła tu po powrocie z Syberii w 1956 r. (najpierw mieszkała w Gąglawkach, potem w samym Dorotowie). Na Syberię została wywieziona w 1952 r.(!) z Wilna ponieważ jej ojciec miał w domu swoje rzeźbione popiersie, na nieszczęście z wężami. Uznano je za podobiznę

Piłsudskiego, co wystarczyło do zsyłki. Rodzina miała jedynie 2 godziny na spakowanie się! Oznaczało to konieczność pozostawienia, a w konsekwencji utratę całego dobytku. Podróż w „tamtą” stronę trwała ponad miesiąc (październik, listopad 1952 r.)!

To z nią rozmawiała wysiedlana z Polski poprzednia właścicielka.

- **Gąglawki**
Krzyż przydrożny ze starą piękną rzeźbą Chrystusa.
- **Gąglawki PGR**
- **Gietrzwałd** [15 (poza właściwym zespołem kalwaryjnym): przykościelne 6, przydomowa 1, przydrożne 8]
Przydrożna kapliczka w stylu klasycystycznym z przełomu XVIII i XIX wieku obecnie (2003 r. w remoncie) oraz sześć kapliczek z XIX i początku XX wieku. Figura Maryi Panny w Kapliczce Objawień (wielokrotnie odnawianej) przy wejściu do Sanktuarium pochodzi z 1877 r.
W zespole kalwaryjnym nowe kapliczki (w budowie – 2003 r.) zastępujące istniejące krzyże brzożowe przy stacjach Męki Pańskiej.
Kapliczka figuralna przy Cudownym Źródełku.
- **Gronity** [1: przydrożna]
- **Gryźliny** [2: przykościelna 1, przydomowa 1]
Kapliczka w aneksie ogrodu kościoła, datowana na XIX wiek.
- **Jagielek** [1: przydrożna]
Pomnik i cmentarz leśny upamiętniające poległych w czasie I Wojny Światowej, przy drodze leśnej do Olsztynka, pomnik bardzo zniszczony.
- **Jaroty** (Olsztyn) [2: przydrożne]
Kapliczka przy nowym bloku mieszkalnym – zmiana lokalizacji z powodu przebudowy układu drogowego Jarot.
- **Jaśniewo**
- **Kaborno** [4: przydomowa 1, przydrożne 3]
- **Klebark Mały** [2: przydrożne]
Kapliczka datowana na chorągiewce wiatrowej 1894 – w niszach i prześwicie zachowane oryginalne drewnianymi figurki Chrystusa Ukrzyżowanego i NMP.
Krzyż przydrożny ze starą rzeźbą Chrystusa.
- **Klebark Wielki** [4: przykościelne 3, przydrożna 1]
Kapliczka figuralna przykościelna datowana na cokole 1907. Przy wejściu głównym rozbudowana w formie kapliczka neogotycka. W obejściu kapliczka – pomnik poświęcony „Pomordowanym i prześladowanym w latach 1939 – 1947 kapłanom i ludowi Diecezji Warmińskiej”.

- **Klewki** [4: przykościelne]
Dwie stare kapliczki w stylu neogotyckim, w zbliżonej architektonicznie formie, flankujące od północy narożniki obejścia, – kapliczka w północno-wschodnim narożniku datowana na chorągiewce 1718 (!). Kapliczka figuralna od strony południowej datowana na korpusie 1999. Kamień – kapliczka upamiętniająca poległych w czasie I Wojny Światowej, od strony zachodniej.
- **Kresek** [1: przydrożna]
Charakterystyczna kapliczka „ołtarzowa” na skarpie nad jeziorem Wulpińskim, przy polnej drodze do Unieszewa.
- **Kudypy** [2: przydrożne]
Kapliczka neogotycka na skraju Kolonii Gronity – opuszczona, rozpadająca się...
- **Kurki**
- **Łajsy**
Krzyż przydrożny datowany na trzonie 1875.
- **Majdy** [2: przydomowe]
Nowa kapliczka otwarta na jezioro („przywodna”).
- **Małe Pluski** [1: przydrożna]
Kapliczka i krzyż przydrożny stojące obok siebie na polanie leśnej, jedyny ślad po wysiedlonej osadzie w ramach akcji „Wisła”.
- **Mańki** [1: przykościelna]
Kamień – kapliczka upamiętniająca poległych w czasie I Wojny Światowej, w narożniku ogrodzenia przy wyjeździe do Wymoju.
- **Marcinkowo** [2: przydomowa 1, przydrożna 1]
Kapliczka przydomowa datowana na chorągiewce wiatrowej 1875. Druga kapliczka w stylu neogotyckim z wolnostojącą dzwonnniczką.
- **Miodówko** [2: przydrożne]
- **Muchorowo**
- **Naglady** [3: przydomowa 1, przydrożne 2]
Kapliczki w stylu neogotyckim, prawdopodobnie z drugiej połowy XIX wieku. W centralnie położonej kapliczce zachowana piękna, stara figurka wotywna.
- **Nagórki** (Olsztyn) [1: przydrożna]
Kapliczka przy wyjeździe do Szczytna nad jeziorem Skanda.
- **Naterki** [1: przydrożna]
Kapliczka stojąca na poboczu leśnej drogi do Kudyp, po remoncie (2003 r.).
- **Nowa Kaletka** [3: przydomowe]

- **Nowa Stawiguda** [1: przydomowa]
- **Nowa Wieś** [1: przydomowa]
- **Orzechowo** [2: przydrożne]
Dwie kapliczki w wymarłej, wysiedlonej po 1945 r. wsi.
Przy wyjeździe do Swaderek piękny żeliwny krzyż przydrożny.
- **Pajtuny** [2: przydrożne]
- **Patryki**
Krzyż przydrożny z charakterystyczną wolnostojącą dzwonniceką.
- **Pęglity** [1: przydrożna]
- **Pluski** [4: przykościelna 1, przydomowe 2, przydrożna 1]
Nowa kapliczka niszowa przy kościele. Kapliczki przydomowe w stylu neogotyckim.
Kapliczka przydrożna – nowa kapliczka świątkowa, słupowa.
- **Prejłowo** [1: przydrożna]
Kapliczka datowana na bazie 1901.
- **Przykop** [2: przydomowe]
Kapliczka z dzwonniceką z początku XIX wieku – data na sygnaturce 1817. Druga – wotywna wystawiona w latach 20-tych XX wieku w podzięce za powrót ojca rodziny z wojny. Figurki z obu kapliczek w kościele w Butrynach.
- **Purda** [7: przykościelne 3, przydrożne 4]
Sześć kapliczek w stylu neogotyckim. Dwie przydrożne datowane na chorągiewkach 1923. Charakterystyczna kapliczka niszowa figuralna w ścianie prezbiterialnej kościoła – osiowo w stosunku do niej kapliczka w aneksie ogrodzenia.
- **Purdka** [1: przydomowa]
- **Ruś** [1: przydrożna]
Kapliczka datowana na cokole 1889.
- **Rykowiec**
- **Silice**
Krzyż przydrożny metalowy, datowany na cokole „Jubiläums Jahr 1933”.
- **Stara Kaletka** [1: przydrożna]
- **Stawiguda** [2: przykościelna 1, przydrożna 1]
Nowa kapliczka niszowa przy kościele. Kapliczka przydrożna, w stylu neogotyckim z końca XIX wieku.
- **Swaderki**

- **Sząbruk** [14: przykościelne 8, przydomowe 2, przydrożne 4]
W rejonie tej miejscowości ocalało kilkanaście kapliczek, w tym cztery w samym Sząbruku datowane na XIX wiek. W zwieńczeniu jednej z kapliczek stojących na prywatnej posesji chorągiewka wiatrowa z datą 1912. W obejściu kościoła cztery wotywny kapliczki figuralne. Nad starym wejściem do kościoła (przez wieżę) kapliczka niszowa. Kapliczka upamiętniająca poległych w czasie I Wojny Światowej, w narożniku ogrodzenia od strony północno-zachodniej. W ścianie prezbiterialnej kościoła w płytkiej niszy duży krucyfiks. Krzyż przydomowy ze starą piękną rzeźbą Chrystusa.
- **Szczęśne** [4: przydomowe 3, przydrożna 1]
Wszystkie kapliczki w stylu neogotyckim.
- **Tomaryny** [2: przydomowa 1, przydrożna 1]
Kapliczka na wzgórzu przy moście kolejowym na Pasłęce (flankowanym przez fortyfikacje Pruskie z XIX wieku), po zmianie przebiegu starej polnej drogi stoi pośród pól uprawnych – bez dojścia!
- **Tomaszkowo** [5: przydomowe 2, przydrożne 3]
W samym Tomaszku zachowały się trzy kapliczki datowane na XIX wiek.
- **Tomaszyn**
- **Trękus** [4: przydrożne]
Wszystkie kapliczki wyróżniają się oryginalną formą, trzy z nich zgrupowane są w centralnej części tej małej wsi. Najstarsza barokowa, jedna z najstarszych zachowanych w tej części Warmii, z 1792 r. z walcowatą bazą i trzonem przekrytym ostrosłupowym daszkiem. Pozostałe prawdopodobnie z drugiej połowy XIX wieku:
  - dwupoziomowa z trójstronnymi prześwitami: dolny zamknięty, górny otwarty,
  - „trzonowa” z dobrze zachowanymi elementami zdobniczej sztuki murarskiej,
  - z charakterystycznymi podwójnymi ostrołukowymi blendami i stożkowym, wieżowym daszkiem z jednokierunkowym prześwitem.
- **Trękusek** [1: przydrożna]
Kapliczka w stylu neogotyckim datowana na chorągiewce 1909.
- **Unieszewo** [5: przydomowe 3, przydrożne 2]
W samym Unieszewie charakterystyczna wysoka, trypoziomowa kapliczka z XIX wieku, druga datowana w szczycie 1915, trzecia z 1918 r. (wg informacji poprzednich właścicieli posesji przekazanych, przed wyjazdem do Niemiec, obecnej mieszkance). Przy wyjeździe do Kręska jedna z najstarszych, nielicznych zachowanych figurek z kapliczek „świątkowych” – oryginalna rzeźba wkomponowana w nową obudowę.
- **Woryty** [6: przydomowe 3, przydrożne 3]
Szczególne zgromadzenie 6 kapliczek w małej wsi, wszystkie w stylu neogotyckim, pięć ze szczególnym układem motywów i kształtek z cegły. Charakterystyczna wysoka, trypoziomowa (czteropoziomowa) kapliczka przed budynkiem dawnej Szkoły Polskiej.

- **Wygoda**
- **Wymój** [3: przydomowe 2, przydrożna 1]
Nowy krzyż przydrożny z 2003 r.
- **Wyrandy** [3: przydomowe 2, przydrożna 1]
Kapliczka z figurą Matki Boskiej Gietrzwałdzkiej datowana 1877.
- **Zgniłocha** [1: przydomowa]
- **Zielonowo (Zielonki)** [1: przydrożna]
Nietyпова lokalizacja, kapliczka odsunięta od pobliskiej drogi .

MATERIAŁY ŹRÓDŁOWE

Pisząc ten tekst, w części dotyczącej historii kościołów, kaplic i kapliczek, własne spostrzeżenia wspomagałem materiałami źródłowymi:

1. *Warmia i Mazury z cyklu ZIEMIE STAROPOLSKIE*, tom IV część pierwsza i druga – praca zbiorowa wydana przez Instytut Zachodni w Poznaniu, Poznań 1953 r.
2. *Dawna polska rzeźba ludowa* album wydany przez Oficynę Wydawniczą Publikacyj z Zakresu Kultury i Sztuki AURIGA, Warszawa 1970 r.
3. *Warmia i Mazury przewodnik* wydany przez Agencję Fotograficzno – Wydawniczą „MAZURY”, Olsztyn 1993 r.
4. Wakar Andrzej *OLSZTYN dzieje miasta* wydane przez Radio WAMA, Olsztyn 1997 r.
5. Małgorzata Jackiewicz – Garniec, Mirosław Garniec *Pałace i dwory dawnych Prus Wschodnich* wydane przez STUDIO ARTA, Olsztyn 1999 r. (wydanie drugie).
6. *KOŚCIOŁY I KAPLICE Archidiecezji Warmińskiej* dwutomowy album wydany przez Wydawnictwo Kurii Metropolitalnej Arch. Warmińskiej, Olsztyn 1999 r.
7. *Szlaki rowerowe powiatu olsztyńskiego i miasta Olsztyn* – przewodnik wydany przez Agencję „TD” – Wydawnictwo Turystyczne, Białystok 2001 r.

oraz informacjami zawartymi w prasie lokalnej, na stronach internetowych i ustnymi przekazami mieszkańców tych okolic.